

Юрій Земський

Хмельницький національний університет

Ігор Кривошея

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Міжнародний Вплив

Як Чинник Реформування Засобів Інформації

В Російській імперії Середни XIX Ст.

Streszczenie: W artykule analizowana jest wynaleziona przy dworze rosyjskiego autokraty metoda podporządkowania prorosyjskim interesom imperialnym niezależnych mediów, która tylko przez krótki czas miała miejsce w latach 50 XIX wieku w Rosji. W warunkach osłabienia autokratycznego autorytaryzmu, po klęsce w wojnie krymskiej i pod wpływem procesów demokratyzacji i budowania narodu, które miały miejsce w tym czasie w Europie Zachodniej, rosyjskie elity domagały się wielu reform. Pod wpływem osiągnięć społeczeństwa krajów europejskich, rosyjskie elity tworzyły listy wymagań dla władzy. Jednym z narzędzi zgłaszania takich roszczeń były media. Jednak autokracji udało się stworzyć fałszywą prasę niezależną. Ujawnione źródła potwierdzają, że najwyżsi dostojnicy imperium zrealizowali ideę stworzenia wyjątkowo sprzyjających warunków dla poszczególnych redaktorów „zaufaných” czasopism stolicy. Sukces realizacji tego projektu najwyraźniej zrodził się w nienawistnej antypolskiej kampanii, która rozwijała się w rosyjskiej prasie podczas polskiego powstania styczniowego.

Słowa kluczowe: wpływ międzynarodowy, aktywność obywatelska, media, reformy, autokracja

Тріумфальне входження російської армії на чолі з імператором Олександром I у Париж 1814 р. на чотири десятиліття поновило впливовість Російської імперії на Європейському континенті, де пам'ятали військово-політичну активність росіян іще з XVIII ст. Тепер, після розгрому Наполеона, Росія знову повернула собі авторитетне право “допомагати” намісникам європейських престолів, встановлювати “порядок” у межах їхніх володінь. Цій ідеї було підпорядковано, зокрема, створення Священного союзу (1815 р.), і Росія почувалася в цьому “союзі трьох” одноосібним арбітром усієї європейської політики. “Російський государ без планів, без бажань, без приготувань, без задумів у своєму Царсько-сільському кабінеті ближче Карла V та Наполеона до їхньої мрії про

ідеальну монархію,” – писав у 1839 р. придворний історик та один із найкращих знавців тогочасної європейської політики Михайло Погодін¹.

Однак такий погляд на Європу з Росії зовсім не збігався зі зустрічним баченням. “Європейці ненавидять Росію, – писав М. Погодін уже в 1842 р., – офіцери, молодь, студенти марять про війну з Росією й складають стратегічні плани в газетах, друкують карикатури та інше”². Європейські народи на той час уже виявляли значну громадянську активність, газетні публікації мали вплив на прийняття конкретних політичних рішень, правлячі кола Європейських держав змушені були зважати на громадську думку. М. Погодін став свідком “пробудження” європейських націй. Ті процеси поступово наростали, ідучи на зміну династичним зв’язкам, що, у свою чергу, відходили як пережиток Середньовіччя.

Усе це цілком контрастувало зі “сплячою” Росією періоду правління Миколи I, де навіть з університетського навчання було вилучено філософію, аби молоді розуми не спокушались якимись “небезпечними” ідеями. Тож природно, що серед європейської громадськості традиційно циркулювали обговорення пристрасті росіян до завоювань, висміювалася нехоть дворянства до здобуття освіти та практично повна неграмотність селян, засуджувалися порядки кріпосного права, жорстокість у ставленні до солдат в армії та до кріпаків у помістях тощо. На тлі загальноєвропейських процесів, російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожої загрози, саме тому російський режим Миколи I було названо “жандармом Європи”. Уже на початку 50-х рр. М. Погодін констатував: “Росіянину практично неможливо подорожувати, не піддаючись досить чутливим образам, що не мають жодних меж. Народи бачать у Росії, у її могутності головний захист власних, зневажених їм урядів, і вони злоствують через втручання у їхні внутрішні справи”³.

За такого протистояння з громадською думкою Заходу Кримська (або Східна) війна, що була, по-суті, спровокована російською дипломатією, видавалася росіянам чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов’язково і якнайшвидше. Російським патріотам не терпілося довести усім своїм “недоброзичливцям”, що саме вони вболівають за правду, і саме вони є втіленням справедливості, і тільки вони мають моральне право встановити “богоугодний” порядок у вгрузлій в інтригах, наскрізь грішній та вічно невдячній по відношенню до Росії Європі. Такі настрої росіян постають з усіх їхніх заяв, виголошуваних із початком війни.

Глава російських слов’нофілів Костянтин Аксаков у лютому 1854 р. писав, що росіяни не мають права боятися, бо з ними Божа правда. “На нас збирається вся Єв-

¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУ), ф. I, спр. 6836, арк. 13, Погодін М. [Без назви] (1838 г.).

² Там само, арк. 31 зв., Второе донесение профессора Погодина министру народного просвещения о Славянах. (1842 г.).

³ Там само, арк. 55 зв., Погодін М. Взгляд на Русскую политику в нынешнем столетии..

ропа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без домішки іноземних союзників, не дуже вірних”⁴.

Не менш патетична самовпевненість звучала тоді ж з уст офіційного історика Олександра Попова: “З якою настороженою увагою кожен справжній руський перебував у передчутті на довгоочікувану звістку про війну з турками! Благоговійно перехрестившись, кожен читав маніфест 21 жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час...”⁵.

Відомо, що офіційною підставою для розв’язання війни були претензії Росії щодо стану християнських святинь Єрусалима, а також умови життя православних, які перебували в кордонах Османської імперії. Російський імператор жадав усю Туреччину поставити під свій протекторат, аби православні піддані султана, у випадку зловживань своїх турецьких властей, могли апелювати до захисту російського царя й, відповідно, уся православна церква Туреччини, зі всіма її імунитетами мала б підпорядковуватися російському опікуванню. Туреччина згодна була переглянути умови дотримання прав та привілеїв православної церкви на своїй території, але погоджуватися на опікування власними підданими, ще й з боку Російської імперії було неприйнятним⁶. Надмірні амбіції Росії на Близькому Сході та на Балканах викликали природне невдоволення на Заході й, таким чином, справа з розв’язанням війни була вирішена – Туреччину підтримала Англія та Франція, Австрійська ж імперія зайняла позицію нейтралітету.

Після Паризького конгресу, де в березні 1856 р. був підписаний ганебний для “величі” Росії мир, для останньої встановилося повне затишся дипломатії. Воно було настільки незвичним та затяжним, що викликало реакцію подивування іноземних послів. Як наслідок, Росія змушена була офіційно відповідати окремою циркулярною депешею в серпні 1856 р.: “До Росії звертаються з закидами, що вона самоізолюється й зберігає мовчанку. Говорять: “Росія дується”. Росія не дується, Росія самозосереджується”⁷.

Публіцист та історик Сергій Татищев, котрий одним із перших вдався до створення життєпису Олександра II, переповідаючи події після підписання Паризького миру, констатував, що новопризначений тоді російський канцлер князь Олександр Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що “підписаний у Парижі мир є початком нової політичної ери... Государ імператор

⁴ Там само, ф. 160, спр. 265, арк. 7 зв.–8., Аксаков К. Об тношениях между Россией и Западом (8 февраля 1854 г.).

⁵ Там само, ф. 160, спр. 289., арк. 13 зв.–14 зв., Попов А. Записка о войне с Турцией (1854 г.).

⁶ Покровский М. Крымская война, в: *История России в XIX веке. Эпоха реформ*, Москва 2001, с. 14–20.

⁷ *Россия и Черноморские проливы*, отв. ред. Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатъев, Москва 1999, с. 168–169..

сподівається, що почуття, які наповнюють його в цьому сенсі, будуть розділені всіма урядами... Імператор бажає жити зі всіма в добрій згоді”⁸.

Такі елейні слова були своєрідною передмовою до поступок, полегшень, дозволів, реабілітації, власне, лібералізму, який став логічно вимушеною, за вказаних обставин, поведінкою всієї владної імперської машини. Як зазначає російська дослідниця Людмила Захарова: “Олександр II став на шлях визвольних реформ не в силу своїх переконань, а як військова людина на троні, усвідомивши “уроки” Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величність держави”⁹.

Можна стверджувати, що з початку правління певний час самі обставини керували самодержцем і спрямовували його дії. У силу цих обставин було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1855 р.), і як “гриби після дощу почали виникати нові видання – “Русский вестник”, “Русская беседа”, “Сельское благоустройство” і т. д. – пише Л. Захарова¹⁰. Коронація Олександра II у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в’язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Введена Миколою I заборона на закордонні поїздки й висока плата за паспорти були скасовані. Припинено було також контроль за університетами. На вимогу часу Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активніших зусиль у підготовці та вирішенні селянського питання.

За таких обставин у Росії зовсім незвичними досі словами заговорила освічена громадськість. Уже впродовж 1855 р. її тональність різко змінилася. Зокрема, широкого розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір “Дума русского”, що інтенсивно переписувався та поширювався в рукописах. Згодом стало відомо, що авторство цієї самокритики належить Петру Валувеву¹¹, пізніше міністру внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндському губернатору. “Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов... Зверхність ставлення до кожного з нас, зокрема й до людської особистості, загалом утвердилася в законах... Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства...? Невже благородство промов не сумісне з благородством справ і

⁸ Татищев С. *Император Александр II, его жизнь и царствование*. В 2-х кн., Москва 1996, кн. 1, с. 252–253.

⁹ Захарова Л.Г. Александр II, в: *Российские самодержцы (1801–1917)*, ред. А.Н. Боханов, Л.Г. Захарова, Москва 1993, с. 177.

¹⁰ Там само, с. 179.

¹¹ ІР НБУ, ф. 160, спр. 296, Дума Русского во второй половине 1855 г.; а також: Валувев П.А. Дума русского (во второй половине 1855 г.), в: *Русская старина*, 1891, Май, с. 349–359.

російський дворянський стан повинен говорити мовою, у якій чуються відголоски Золотої орди разом із вітєватістю семінарії...”¹².

Подібні емоції раптового прозріння та різко критичний аналіз життя в Російській імперії стали головними темами в публічному обговоренні наслідків Кримської війни. Одним із таких розгорнутих детальних розмірковувань над проблемами російської дійсності став анонімний твір “Думки вголос про минуле тридцятиліття”. Автор, ретроспективно “переглядаючи” роки царювання Миколи I, прагнув звернути увагу читача на реалії життя, які об’єктивно пояснювали зміст відверто очевидних помилок у внутрішній та зовнішній політиці. Він доводив, що головною рисою системи, яка витворилася в Росії було цілковите спрямування всієї її політики на захист та збереження самодержавного устрою, а також тотальна бюрократизація всіх сфер життя. До того ж російська влада самовіддано та наполегливо підтримувала устрій поза своїми кордонами, позбавляючи європейські народи вільно та самостійно узгоджувати внутрішнє політичне життя з власними урядами. Саме цим пояснювалася відсутність симпатій до зовнішньої політики Російської імперії як всередині Росії, так у Європі, загалом. “У Європі й удома ми йшли ніби наперекір загальній волі... ми старалися в усьому створити штучну єдність... Ми нетерплячістю своєю, гордістю й впертим консерватизмом всіх підняли проти себе й народи, й уряди, навіть єдиновірні та єдиноплеменні народи, навіть абсолютно монархічні уряди, навіть Австрію, одну з учасниць Священного союзу. У нас тепер немає друзів, немає прямих і природних союзників, ми віддані самі собі, відчужені від усіх і самотні”¹³.

Надзвичайно критично й викривально щодо того зла, яке причаїлося в усіх закутках російської дійсності, прозвучали слова історика, одного з найвідоміших та найвпливовіших серед російської громадськості “західників”, професора Московського університету Тимофія Грановського в його публіцистичній праці “Східне питання”. Цей твір з’явився в числі найперших, подібного змісту – ще в 1855 р., але раніше остаточної катастрофи Севастополя: “До 53 року Росія перебувала на горі слави й могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася Колоссом, непереможним, який погрожує підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей Колосс падає з висоти могутності і являє світу внутрішню свою слабкість... Чудернацьке явище... Але час навести ясність у цій складній справі... По-перше, треба викинути думку, що ця війна священна. Уряд прагнув подати її як захист прав єдиновірців та християнської церкви, але ключі Вселенського храму служили лише підставою... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобительною народів, коли в нас самих

¹² ІР НБУ, ф. 160, спр. 296, арк. 4–11.

¹³ Там само, ф. I, спр. 11624, арк. 4–5 зв., Мысли велух об истекшем тридцатилетии России.

весь суспільний устрій побудований на тій же основі... Ні, у Туреччині ми ніколи не з'являлися лібералами, навпаки, ми завжди були проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом... Усі наші прагнення у відносинах із Портою обумовлювалися бажанням розширити наші володіння та наші впливи... Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переваги власного впливу. Метою війни є винятково політичне розширення російських володінь на Сході..."¹⁴.

В унісон Т. Грановському характеризував російську дійсність наприкінці 1855 р. "слов'янофіл" Іван Аксаков: "Ох, як важко іноді жити в Росії, у цьому воєнному середовищі бруду, паскудства, брехні, обманів, зловживань, добрих братків-мерзотників, хлібосолів-хабарників, гостинних ловкачів-отців і благодійників хабарників!... Чого чекати від країни, яка витворила й терпить такий суспільний устрій, за якого треба збрехати, щоб сказати правду, треба чинити нетактовно, щоб бути справедливим, треба пройти всі процедури обманів та мерзотностей, щоб домогтися необхідного, законного"¹⁵.

Російська громадськість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. "Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям," – писав Юрій Самарін¹⁶. "Севастополь повинен був впасти, щоб у ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, усіх наслідків принципу душення," – писав Іван Аксаков¹⁷. А далі, у пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література. Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, у справі викриття брехні в різних сферах суспільного життя, на середину ХІХ ст., з'явилася навіть певна спеціалізація. Олександр Кошелев викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кірієвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні, на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська¹⁸.

Одним із найдієвіших подвижників у трансформації суспільної свідомості в Російській імперії зарекомендував себе російський емігрант Олександр Герцен. Налагодивши в Лондоні видання "Колокола", він своїми викривальними публікаціями завоював серед широких верств російської громадськості звання "володаря думки".

¹⁴ Там само, ф. 160, спр. 266, арк. 4 зв.–22, Восточный вопрос Т.Н. Грановского.

¹⁵ Корнилов А.А. *Общественное движение при Александре II (1855–1881). Исторические очерки*, Москва 1909, с. 31.

¹⁶ Сакулін П.Н. Русская литература 60-х годов, в: *История России в XIX веке: Эпоха реформ*, Москва 2001, с. 420.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, с. 421.

О. Герцен із величезним оптимізмом та з великою надією очікував на зміни, що мали неодмінно, на його переконання, відбутися найближчим часом у Росії. Показовим є його публічний лист до Олександра II уже в березні 1855 р.: “Ваше царствування починається під дивовижно щасливим сузір’ям. На вас немає кривавих плям, у вас немає мук сумління. Звістку про смерть вашого батька вам принесли не вбівці його. Вам не потрібно було перейти через площу, залиту російською кров’ю, щоб сісти на трон; вам не потрібно було страдами сповіщати народу про Ваше сходження. Літописи Вашого дому навряд чи нададуть хоч один приклад такого чистого початку...”¹⁹.

Перші дії та рішення Олександра II викликали в О. Герцена сподівання на швидкі прогресивні зміни. Більше того, він висловлював навіть певні захоплення реформаторством імператора²⁰. Але при цьому він ніколи не займав угодовської позиції, не ставав на шлях поблажливості чи компромісу – його публікації в “Колокол” стали трибуною публічного викриття злочинів сановників, повсюдного барського сатрапства, чиновницької тупості чи зверхності, причому як минулого, так і сучасного життя імперії. “Колокол” став найулюбленішим часописом у Росії. Його читали люди зі свити імператора й гімназисти, люди різних партій та вболівань. У контору його видавництва поряд із протестами, вимогами, програмами соціалістів, лібералів та консерваторів, надсилали також і таємні документи державного діловодства. Повертаючись у Росію у вигляді друкованої продукції, ці матеріали спрагло читалися навіть в урядових колах, бо поінформованість О. Герцена завжди була попереду всіх. Міністр іноземних справ князь Олександр Горчаков зі здивуванням якимось показував у своєму колі надрукований у “Колокол” звіт про таємне засідання Державної ради з селянського питання. “Хто міг так детально передати подробиці засідання, як не хтось із присутніх на ньому?...”²¹.

Федір Тютчев, відомий поет, який був ще й царедворцем, писав одному з членів Державної ради, що Росія – це корабель, який сів на мілину й зрушиться із неї можуть допомогти йому лише хвилі народного життя, а О. Герцен, який турбує уряд, сильний не своїми соціальними “утопічними” вченнями, а тим, що його газета “Колокол” вільна від цензури і є єдиною ареною гласності. З цього Ф. Тютчев робив висновок про необхідність ліквідації цензури загалом²². Ця, на перший погляд, абсолютно неймовірна для традиційних російських порядків ініціатива стала насправді вирішальною в процесі “конструювання нової якості” взаємин між владою та громадськістю Росії, в умовах тих настроїв, що панували в російському суспільстві.

¹⁹ Герцен А. Письмо к Императору Александру второму, в: *Собрание сочинений*. В 30 т., Ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др., Москва 1957, т. XII, с. 272.

²⁰ Там само, с. 16–17.

²¹ Корнилов А. *Общественное движение...*, с. 96.

²² О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета, в: *Русский архив*, 1873, №4, с. 627.

У 1873 р. часопис “Русский архив” опублікував лист Ф. Тютчева, датований листопадом 1857 р. Редакція зауважила, що не може оголосити, кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російський переклад²³. Ф. Тютчев стримано, але водночас переконливо хвалив царственну владу за дарування громадськості свободи “розумового життя”. Також він звертав увагу на те, що в російському суспільстві панівними є два почуття, а саме роздратування та відраза при зіткненні зі закостенілими зловживаннями, а водночас священна довіра щодо чистих, благородних і благодіяльних намірів монарха. “Усі впевнені, – писав він, – що ніхто більше, аніж цар, не страждає від цих виразок Росії, і ніхто більше за нього не бажає зцілення”²⁴.

Не вдаючись до аналізу того, наскільки Ф. Тютчев був об’єктивним та щирим у проголошенні останньої думки, можна стверджувати, що він намагався переконати найближче оточення царя (яке й формувало зміст державної політики) у важливості культивування саме такого “іміджу” самодержця в суспільстві. Далі Ф. Тютчев проаналізував зміст цензурних заборон, які роздратовано застосовував уряд, практично як єдиний засіб боротьби з небажаними виданнями та по-макіавеллівськи застеріг, що цензурування є лише забороною, але зовсім не керівництвом до дії, а розумно було б не стільки придушувати та обмежувати, як саме спрямовувати суспільну думку в бажаному для уряду напрямі. У тій непокірності та непослуху, що характеризує сучасне суспільство і на що так багато скаржаться, треба бачити позитивне й вміння використати його. Ф. Тютчев писав, що в жодну іншу епоху, не було стільки активних, енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються “поза справами” через свою неприлаштованість. Саме серед них з’являються противники влади, які дуже часто були б готові їй допомогти, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них²⁵.

Вказуючи на особливе занепокоєння уряду закордонними нелегальними виданнями, а щонайперше – виданнями О. Герцена, він також закликав поглянути на цю проблему спокійно та розважливо. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони з величезною швидкістю мігрують із рук в руки в суспільстві, вони проникли вже всюди і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). “Але чому так запорадливо читають О. Герцена?” – ставить запитання Ф. Тютчев. – “Бо він є виразником свободи суджень, тож якщо ми знаємо зміст сили його зброї, чому б нам не протиставити йому належну антизброю?” Резюме Ф. Тютчева: уряд має дати свободу друку. Допоки уряд не змінить свого ставлення до друку, нічого змістовного не може бути застосовано з очікуванням на

²³ Там само, с. 607–631.

²⁴ Там само, с. 621–623.

²⁵ Там само, с. 624.

успіх²⁶. Разом із тим ця вільна преса мала б бути віддана у “вірні руки”. “Без сумніву, – пише Ф. Тютчев, – видавці не мали б браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в ширих переконаннях, але вони мали б бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи й вимагатимуть лише свободи <...>, за відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища таке видання <...> було б зобов’язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні”²⁷.

Що ж до самого уряду, то “аби набути морального впливу над умами людей, без чого не можна й помишляти про керівництво ними, – писав Тютчев, – треба спочатку людям вселити впевненість, що з усіх визначальних питань, які турбують і хвилюють нашу країну на вищих щаблях уряду, існує якщо й не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання й перелік дій, в усіх своїх частинах погоджений та остаточний. <...> Було б добре, якби уряд, був настільки переконаний у своїх діях, щоб відчував потребу виявляти свій вплив, давав би своїм діям можливість проникнути, як елементу відродження, вглиб народної свідомості”²⁸.

Як бачимо, рекомендації Ф. Тютчева є нічим іншим, як переліком заходів уряду, спрямованих на те, аби завоювати довіру до себе, а також утвердити впевненість у суспільстві, що влада знає про всі проблеми й має чіткий план дій, аби їх вирішити неодмінно в інтересах народу. Водночас владі доцільно відмовитися від репресивних заходів – дати суспільству свободу говорити все й про все, що його не задовольняє, але ця “свобода слова” має реалізуватися через “свої”, “обласкані”, “приручені” високою довірою влади засоби інформації. Таким чином, влада та громадськість віртуально об’єдналися б у спільних діях задля “кращого облаштування” життя в імперії, а водночас уряд “не був би просто проповідником, а зумів би викликати бажання слухати себе, і ця пропаганда задля власного успіху не лише б не притісняла свободу дискусій, а навпаки... була б настільки серйозною й щирою, наскільки стан країни може це дозволити”²⁹.

На підставі інформації з “Історичного огляду діяльності Комітету міністрів”, який було підготовлено до друку істориком Сергієм Середоніним, можна припустити, що тим втаємниченим адресатом Федора Тютчева був граф Віктор Панін (або, принаймні, він був знайомий із міркуваннями Ф. Тютчева). Уже на січневого 1858 р. Засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, виголошена була одна з головних ідей Ф. Тютчева, що уряд, усвідомлюючи силу друкованих органів, бажає надати їм більшої свободи, а, водночас, волів би через друк впливати

²⁶ Там само, с. 631–632.

²⁷ Там само, с. 631–632.

²⁸ Там само, с. 626–627.

²⁹ Там само, с. 627–628.

на суспільну думку³⁰. А восени того ж 1858 р. саме В. Панін прочитав у Раді міністрів спеціальну Записку щодо ідейного “спрямування літератури”, зі змісту якої цілком вочевидь постають рекомендації Ф. Тютчева, приміром, “цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на сам напрям літератури” і т. п.³¹

За результатами розгляду проблеми, Рада міністрів (також за Ф. Тютчевим) запропонувала створити певний орган, метою діяльності якого було б: “1) слугувати уряду засобом для підготовки умів, через журнальні публікації, щодо сприйняття урядових дій; 2) спрямувати, по можливості, нові періодичні літературні видання до загальнодержавної мети, підтримуючи обговорення загальних питань в інтересах уряду”³². Рада міністрів визнала також, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності Государю Імператору. Його Величність погодився з такою думкою і визначив, що: 1) такі особи мають перебувати поза залежністю від міністрів; 2) для успіху їхніх дій вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають стежити у своїх справах; 3) ці особи мають постійно обмінюватися інформацією з міністрами (задля швидкого узгодження можливих непорозумінь), а водночас контактувати – із редакторами найбільш відомих часописів та найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань та заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; 4) їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; 5) поза розпорядженнями цензури ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального поступу літератури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому підпорядкована була цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром³³.

Сутнісний зміст цих неопублічних рішень 1858 р. значно ясніше дозволяє розуміти ті свободи, що “впали на голову” “захмелілої” від “успіхів” реформувань російської громадськості. Імперська влада усвідомила, що задля поширення позитивних настроїв і довіри до самої себе варто лібералізувати політику у сфері свободи слова, але одночасно, доцільно всіх “відпущених на свободу” “приручити”, тримаючи їх під наглядом на “короткому повідку”. Тож аби популяризувати доброту імператора-“визволителя”, а водночас для приборкання успіху закордонних не-

³⁰ Середонин С.М. Комитет Министров в царствование императора Александра второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1), в: *Исторический обзор деятельности Комитета Министров*, т. 3, ч. 2, Санкт-Петербург 1902, с. 197.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само, с. 198.

легальних видань, активно почали з'являтися нові часописи та авторські видання в столицях імперії. Однак, звісно, ця свобода мала підконтрольні межі.

Наприклад, “на хвилі” цих ліберальних настроїв, у травні 1860 р. студенти Київського університету Каленик Шейковський та Пилип Левицький подали до київського цензурного комітету прохання щодо дозволу їм видавати в м. Києві щоденну літературно-політично-економічну газету “Голос”. Цензурний комітет звернувся з відповідним запитом до місцевого генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, але останній у листі до міністра народної освіти Євграфа Ковалевського (якому й підпорядковувався цензурний комітет) аргументував, що такого дозволу давати не доцільно, бо студенти не зможуть “достатньо адекватно” аналізувати політичні та економічні події, тим більше, що місцеве багатонаціональне середовище не одноразово вже мало нагоди до зіткнень, а тепер конфлікти можуть “перетікати” з життя в газети, а з газет у життя. Тож дозволяти газету, яку скоро доведеться забороняти, не має сенсу. Підставою ж для офіційної відмови, на його думку, міг бути аргумент, що студенти мають навчатися, а вказана справа їх відволікатиме³⁴.

Проблема політичної благонадійності видавця стала також головною підставою відмови на видання у 1861 р. газети “Нива” в Полтаві. Полтавський губернатор писав, що пані Злигостева, яка виступає з ініціативою видання газети, нікому не відома й не має належного досвіду, тому, імовірно, нею хтось приховано буде керувати, хто не бажав би оголошувати власне ім'я. Для зняття проблеми він запропонував перевести на інше місце служби стряпчого Злигостева, за яким змушена буде поїхати і його вище вказана дружина й, таким чином, вона полишить свій задум³⁵.

Про справжні межі “свободи друку” свідчить також практика органів імперської влади, яка усталилася щодо україномовних видань. Просто забороняти їх друк стало в цьому часі незручно, тож з'явилася чимала низка українських видань, однак до читачів вони практично не доходили. Справи канцелярії київського генерал-губернатора засвідчують скрупульозне переслідування та систематичне вилучення цієї літератури³⁶.

Таким чином, уряд досить вміло реагував, як бачимо, на виклики часу, але для самого російського суспільства такі пристосування самодержавства мали вкрай не-

³⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі: ЦДІАК), ф. 442, оп. 810, спр. 187, арк. 1–6 зв., Переписка с Киевским цензурным комитетом и попечителем Киевского учебного округа о разрешении студентам Киевского университета Шейковскому К. и Левицкому Ф. издавать еженедельную газету “Голос”.

³⁵ Там само, ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 11, арк. 8–9, По разным предметам.

³⁶ Там само, ф. 442, оп. 811, спр. 186, Переписка с киевским губернатором и киевским полицмейстром об установлении наблюдения за протоиереем г. Радомышля Волынской губернии Гороновским А., получившим посылку с книгами на украинском языке; оп. 812, спр. 48, Переписка с волыньским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшим крестьянских детей с. Холоневичи Луцкого уезда Волынской губернии по книгам на украинском языке.

гативні наслідки, оскільки, “перебравши у свої руки” ініціативу керування громадянським рухом, царат почав вмільо імітувати прогресивне самореформування, і, тим самим, руйнувати силу громадянських ініціатив – підривати саму необхідність громадянської активності. Зрештою, громадськість, яка не мала жодного впливу на владу та не брала участі у формуванні її політики до часу ліберальних реформ середини ХІХ ст., залишилася так само ні до чого владного не причетною й після “великих звершень” Олександра ІІ.

Громадянська активність росіян, що так раптово постала з поразкою їхньої імперії в Кримській війні, зазнала повної руйнації з початком польського Січневого повстання 1863 р. Владі на той час вдалося вже повністю реалізувати ініціативи Тютчева – Паніна, і російська “вільна преса” була віддана у “вірні руки” та успішно формувала серед росіян “патріотичні настрої”. Серед російської громадськості запанував “офіційний” імперський націоналізм. У громадській свідомості росіян було посяно ідею, що поняття “вітчизна” та “імперія” є тотожними, а отже, самодержець імперії став на чолі “російської нації” в боротьбі за “національні інтереси Росії”. Тож росіяни знову стали імперською нацією, забувши всі свої претензії до власного уряду, що так палко звучали кількома роками раніше.

“Віднайдення” чисельних ворогів всередині імперії (російські “нігілісти”, польські “заколотники”, українофіли-“сепаратисти”), а також постання “реальної загрози” війни з боку англо-франко-австрійців, які виступили у квітні та червні 1863 р. з дипломатичними заявами на підтримку поляків (тоді прозвучали ультимативні вимоги щодо припинення військових дій, встановлення миру та задоволення законних вимог поляків³⁷) – усе це дозволило самодержавству в очах російської громадськості цілковито повернути собі авторитет єдиної та надійної консолідуючої сили. Тепер саме до нього (до самодержавства) тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі, до того часу роздрібнені сили російської громадськості, – західники, слов’янофіли, патріоти-“охоронителі”. Усі вони тепер виступали згуртованим табором “захисників кордонів вітчизни”, винятково надійним символом яких тепер було, звісно, самодержавство. Найбільш дієвим засобом мобілізації російських патріотів стала публіцистика.

Один із найбільш відомих, “обраних” владою “вірних” редакторів Михайло Катков писав у лютнево-березневному 1863 р. числі “Русского вестника”: “У питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир’я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде

³⁷ Ревуненков В.Г. *Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия*, Ленинград 1957, с. 229, 288.

не про польські основи та переконання. Це давня, “зважена долею” суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна з них відмовилася від політичної самостійності. Або Польща, або Росія – угоди бути не може... або Росія, або Польща – середини немає. Повинні ж ми нарешті зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм із польським. Найменша поступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої... або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або руський має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії”³⁸.

У травні 1863 р. у слов’янофільській газеті “День” один з очільників та ідеологів слов’янофільства Юрій Самарін писав: “Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні...в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля й проб’є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже, чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні”³⁹.

Західник Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні, викликаних ультимативністю заяв французів та англійців, у червні 1863 р. писав баронесі Едіті Раден: “У мене печінка повертається в боку від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фулрейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хочете, брати участь у спільній справі...”⁴⁰.

Таким чином, самодержавство з середини XIX ст. уже не закривалося від поширення західних впливів та тенденцій у поступі суспільного життя засобами репресій, заборон та переслідувань, як це було в Миколаївський період. Тепер царат спромігся знайти методи та форми впливу на середовище громадськості через власних “громадських агентів” – людей, які, почасти, позиціонувалися незалежними від влади авторитетами громадської думки, а тим часом, своєю діяльністю щиро прислужували правлячим колам. Тож ліберальні настрої російської громадськості, що сформувалися на хвилі надзвичайного невдоволення самодержавством (після Кримської війни), а відтак рішучого бажання докорінно реформувати всі сфери життя в імперії, були трансформовані зусиллями влади в націоналістичні почуття ворожості до усіх, хто зазіхав на недоторканість кордонів вітчизни-імперії.

³⁸ Катков М.Н. 1863 год. *Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи*; [выпуск первый], Москва 1887, с. 85.

³⁹ Нольде Б.Э. *Юрий Самарин и его время*, Париж: УМСА – Press 1978, с. 151.

⁴⁰ Из жизни К.Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862-1864 гг. (По его переписке в это время), в: *Русская мысль*, 1899, кн. XI, с. 19.

Bibliografia**Źródła archiwalne****Центральний державний історичний архів України у Києві**

ф. 442, оп. 810, спр.187, арк. 1–6; оп. 811, спр. 186.

ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 11, арк. 8–9.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського

ф. 1, спр. 6836, арк. 13, 31, 55; спр. 11624, арк. 4–5.

ф. 160, спр. 265, арк. 7–8; спр. 266, арк. 4 зв.–22; спр. 289, арк. 13–14; спр. 296, арк. 4–11.

Literatura

Валуев П. А., *Дума русского (во второй половине 1855 г.)* в: *Русская старина*, 1891, Май, с. 349–359.

Герцен А. *Письмо к Императору Александру второму*, в: *Собрание сочинений*. В 30 т., Ред. коллегия В. П. Волгин (глав. ред.) и др., Москва 1957, т. XII.

Захарова Л.Г., *Александр II*, в: *Российские самодержцы (1801–1917)*, ред. А.Н. Боханов, Л.Г. Захарова, Москва 1993.

Из жизни К. Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862–1864 гг. (По его переписке в это время), в: *Русская мысль*, 1899, кн. XI.

Катков М.Н., *1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи*; [выпуск первый], Москва 1887.

Корнилов А.А. *Общественное движение при Александре II (1855–1881). Исторические очерки*, Москва 1909.

Нольде Б.Э., *Юрий Самарин и его время*, Париж: УМСА – Press 1978.

О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета, в: *Русский архив*, 1873, №4.

Покровский М., *Крымская война*, в: *История России в XIX веке. Эпоха реформ*, Москва 2001.

Ревуненков В. Г., *Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия*, Ленинград 1957.

Россия и Черноморские проливы, отв. ред. Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатъев, Москва 1999.

Сакулин П. Н., *Русская литература 60-х годов*, в: *История России в XIX веке: Эпоха реформ*, Москва 2001.

Середонин С. М., *Комитет Министров в царствование императора Александра второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1)*, в: *Исторический обзор деятельности Комитета Министров*, т. 3, ч. 2, Санкт-Петербург 1902.

Татищев С. *Император Александр II, его жизнь и царствование*. В 2-х кн., Москва 1996.

International influence as a factor contributing to media reform in the Russian Empire in the mid-19th century

Summary: The article analyzes a method devised by the Russian court in the 1850s to subjugate independent media to imperialist interests. Russia's elites began to push for reforms under the influence of democratic processes that had spread across Western Europe and after the Emperor's autocratic rule had been weakened by the defeat in the Crimean war. The social and political achievements of European countries prompted Russian elites to demand changes in the Empire. They formulated their demands and voiced their opinions in the press. The imperial authorities attempted to counteract critical opinions by creating false independent press. Historical sources indicate that high-ranking imperial officers endorsed the editors of "trustworthy" newspapers in the Russian capital. This effectiveness of this strategy was manifested by the success of the anti-Polish campaign that unfolded in the Russian press during the Polish January uprising.

Keywords: international influence, civic participation, media, reforms, autocracy